PAXTA-TO‘QIMACHILIK VA TIKUVCHILIK KLASTERLARINING IQTISODIYOTDAGI O‘RNI VA ASOSIY KO‘RSATKICHLARI TAHLILI

Xalmatjanova Gulchexra Djurabayevna
professor, Farg‘ona davlat universiteti
Telefon raqam: 94-680-30-03
gulchexra1777@mail.ru

Annotatsiya - *Mazkur maqolada paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlarining O‘zbekiston milliy iqtisodiyotidagi o‘rni, ularning ishlab chiqarish, eksport, bandlik, investitsiya va qo‘shilgan qiymat yaratish jarayonlariga ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi klasterlar faoliyatining iqtisodiy samaradorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni tizimlashtirish, to‘qimachilik mahsulotlarini chuqur qayta ishlash darajasini baholash hamda tarmoqning barqaror rivojlanishiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlashdan iborat. Tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, statistik guruhlash, dinamik tahlil va nisbiy ko‘rsatkichlarni hisoblash usullaridan foydalanildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining 2024-yil yakunlari bo‘yicha e’lon qilingan ma’lumotlariga ko‘ra, mamlakatda to‘qimachilik mahsulotlari eksporti qariyb 2,9 milliard AQSh dollarini tashkil etgan. Eksport tarkibida ip-kalava, tayyor to‘qimachilik mahsulotlari, trikotaj matolar, gazlamalar va paypoq mahsulotlari muhim o‘rin egallagan. Ushbu ko‘rsatkichlar tarmoqning tashqi savdo salohiyatini hamda xomashyoni qayta ishlash asosida yuqori qo‘shilgan qiymat yaratish imkoniyatlarini namoyon etadi. Maqolada klasterlar faoliyatini baholashda ishlab chiqarish hajmi, mehnat unumdorligi, eksport ulushi, qayta ishlash chuqurligi, rentabellik, investitsiya samaradorligi va resurslardan foydalanish ko‘rsatkichlarining ahamiyati asoslangan. Shuningdek, xomashyo ta’minotining barqarorligi, moliyaviy resurslardan foydalanish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va tashqi bozorlarda raqobatbardoshlikni oshirish bilan bog‘liq muammolar ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari klasterlar faoliyatini kompleks baholash, hududiy sanoat siyosatini takomillashtirish va ishlab chiqarish zanjirida tayyor mahsulotlar ulushini oshirish bo‘yicha amaliy takliflarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.*

Kalit so`zlar: *paxta-to‘qimachilik klasteri, tikuvchilik, ishlab chiqarish, eksport, bandlik, investitsiya, rentabellik, unumdorlik, raqobatbardoshlik, qo‘shilgan qiymat.*

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida ishlab chiqarish zanjirlarining globallashuvi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va iste’mol bozorlaridagi raqobatning kuchayishi milliy sanoat tarmoqlarini tashkil etishning samarali shakllarini rivojlantirishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligi xomashyosini qayta ishlashga asoslangan tarmoqlarda xomashyo yetishtirish, uni sanoat usulida qayta ishlash, tayyor mahsulot ishlab chiqarish va tashqi bozorlarga yetkazib berish jarayonlarini o‘zaro muvofiqlashtirish muhim iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, klaster modeli ishlab chiqarish bosqichlari o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, resurslardan samarali foydalanish va mahsulotning yakuniy qiymatini oshirish

imkonini beruvchi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida paxta-to‘qimachilik sanoati qishloq xo‘jaligi va qayta ishlash sanoati o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlovchi muhim tarmoqlardan biridir. Paxta xomashyosini yetishtirishdan boshlab undan tola, ip-kalava, gazlama, trikotaj mato, tayyor kiyim-kechak va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarishgacha bo‘lgan jarayonlar ko‘plab korxonalar, fermer xo‘jaliklari, xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar va savdo subyektlari faoliyatini birlashtiradi. Bunday integratsiya nafaqat sanoat ishlab chiqarishi hajmini oshirish, balki hududlarda yangi ish o‘rinlarini yaratish, kichik biznes subyektlarini ishlab chiqarish zanjiriga jalb etish va eksport tushumlarini ko‘paytirish uchun ham sharoit yaratadi.

Paxta-to‘qimachilik klasterlarining iqtisodiy ahamiyati, avvalo, xomashyoni birlamchi qayta ishlash bilan cheklanib qolmasdan, yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishga o‘tish imkoniyati bilan belgilanadi. Agar ishlab chiqarish zanjirining asosiy qismi xomashyo yoki yarim tayyor mahsulot yetkazib berishga yo‘naltirilsa, iqtisodiy qiymatning muayyan qismi keyingi qayta ishlash bosqichlarida shakllanadi. Aksincha, ip-kalava, gazlama, trikotaj, tayyor kiyim va boshqa yakuniy mahsulotlar ishlab chiqarishning kengayishi tarmoq ichida yaratiladigan qo‘shilgan qiymatni oshirishga xizmat qilishi mumkin. Shu sababli klasterlar faoliyatini faqat ishlab chiqarish hajmi yoki eksport summasi bilan emas, balki mahsulot tarkibi, mehnat unumdorligi, rentabellik, investitsiyalar samaradorligi va resurslardan foydalanish natijalari bilan birgalikda baholash zarur.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2023-yil 12-dekabrda paxta xomashyosini yetishtirish va xarid qilish tizimini takomillashtirish masalalari yuzasidan belgilangan vazifalarda fermer xo‘jaliklari va paxta-to‘qimachilik klasterlari o‘rtasidagi munosabatlarni takomillashtirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda xomashyoni chuqur qayta ishlashga e’tibor qaratilgan [1]. 2024-yil hosilidan boshlab paxta xomashyosini xarid qilish bo‘yicha fyuchers shartnomalarini tovar-xomashyo birjasining tegishli elektron savdo tizimida tuzish mexanizmining joriy etilishi ham tarmoqdagi iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirishga qaratilgan muhim o‘zgarishlardan biridir [1]. Bu holat klasterlar faoliyatini baholashda tashkiliy masalalar bilan bir qatorda shartnomaviy munosabatlar, moliyalashtirish va iqtisodiy manfaatlar muvozanatini ham hisobga olish lozimligini ko‘rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, klasterlarning tashkil etilishi o‘z-o‘zidan yuqori iqtisodiy samaradorlikni kafolatlamaydi. Natija ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi, xomashyo sifati, suv va energiya sarfi, moliyalashtirish qiymati, mehnat unumdorligi, logistika xarajatlari hamda bozor talabiga mos mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatiga bog‘liq. Bundan tashqari, paxta yetishtirish bilan bog‘liq tabiiy-iqlimiy xatarlar, suv resurslarining cheklanganligi, xalqaro bozorlardagi narxlar o‘zgarishi va raqobatning kuchayishi klasterlar faoliyatini kompleks tahlil qilish zaruratini kuchaytiradi.

Tadqiqotning maqsadi paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlarining iqtisodiyotdagi o‘rnini aniqlash, ularning faoliyatini tavsiflovchi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlarni tizimlashtirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan takliflarni ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot maqsadiga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: klasterlarning iqtisodiy mazmuni va milliy iqtisodiyotdagi funksiyalarini ochib berish; to‘qimachilik sanoatining eksport ko‘rsatkichlarini tahlil qilish; klasterlar samaradorligini baholash mezonlarini tizimlashtirish; ishlab chiqarish zanjiridagi mavjud muammolarni aniqlash; tayyor mahsulot ishlab chiqarish va eksportini kengaytirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti O‘zbekiston Respublikasida faoliyat yurituvchi paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlari hisoblanadi.

Tadqiqot predmeti klasterlar faoliyatida shakllanadigan ishlab chiqarish, moliyaviy, investitsiyaviy va tashqi iqtisodiy munosabatlar hamda ularning samaradorligini ifodalovchi iqtisodiy ko‘rsatkichlardan iborat.

Tadqiqotning ilmiy farazi shundan iboratki, klasterlarda xomashyoni chuqur qayta ishlash, ishlab chiqarish bosqichlarini o‘zaro muvofiqlashtirish va resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish korxonalarning iqtisodiy natijalarini yaxshilash uchun sharoit yaratadi. Tadqiqotning ilmiy-amaliy yangiligi klasterlar faoliyatini faqat ishlab chiqarish va eksport hajmi bilan emas, balki qiymat zanjirining chuqurligi, mehnat unumdorligi, rentabellik, investitsiya samaradorligi va resurs tejamkorligini birlashtiruvchi ko‘rsatkichlar tizimi asosida baholash yondashuvini asoslashda namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Klaster nazariyasining shakllanishi va rivojlanishi iqtisodiy faoliyatning hududiy jamlanishi, korxonalar o‘rtasidagi kooperatsiya va raqobatning ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sirini o‘rganish bilan chambarchas bog‘liq. M. Porter klasterlarni o‘zaro bog‘langan korxonalar, ixtisoslashgan yetkazib beruvchilar, xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar va tegishli institutlarning muayyan hududda jamlanishi sifatida izohlaydi [2]. Ushbu yondashuvga ko‘ra, klasterlarning ustunligi faqat korxonalar soni yoki ishlab chiqarish hajmi bilan emas, balki ular o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar, bilim almashinuvi, ixtisoslashuv va raqobatning rivojlanganligi bilan belgilanadi.

Porterning yondashuvi paxta-to‘qimachilik klasterlarini tahlil qilishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Chunki mazkur tizimda fermer xo‘jaliklari, paxta xomashyosini qayta ishlash korxonalari, yigiruv va to‘quv fabrikalari, bo‘yash va pardozlash korxonalari, tikuvchilik ishlab chiqarishlari hamda logistika xizmatlari o‘zaro bog‘langan holda faoliyat yuritadi. Biroq klaster doirasida korxonalarning hududiy yaqinligi yoki yagona mulkdorga tegishliligi samaradorlikning o‘zi uchun yetarli mezon hisoblanmaydi. Ushbu subyektlar o‘rtasidagi shartnomalar sifati, xarajatlarning taqsimlanishi, texnologik muvofiqlik va bozor talabiga javob berish darajasi ham muhim ahamiyatga ega.

Jahon bankining global qiymat zanjirlari bo‘yicha tadqiqotlarida mamlakatlarning xalqaro ishlab chiqarish tizimlaridagi ishtiroki, mahsulot va xizmatlar oqimi hamda qiymat yaratish jarayonidagi o‘rni tahlil qilingan [3]. Mazkur yondashuv paxta-to‘qimachilik sanoati uchun ayniqsa dolzarbdir. Chunki paxta xomashyosini eksport qilish, ip-kalava yetkazib berish yoki tayyor kiyim ishlab chiqarish bir-biridan

iqtisodiy natijasi va qiymat yaratish xususiyati bilan farq qiladi. Shuning uchun eksportning umumiy hajmi bilan bir qatorda uning tarkibini, qayta ishlash bosqichlarini va tayyor mahsulotlar ulushini o‘rganish lozim.

Biroq xalqaro qiymat zanjiri yondashuvi asosan ishlab chiqarishning xalqaro miqyosdagi taqsimlanishiga e’tibor qaratadi. Hududiy klasterlar samaradorligini to‘liq baholash uchun esa mahalliy bandlik, fermerlar daromadi, suv va energiya sarfi, korxonalarning moliyaviy barqarorligi hamda kichik biznesning ishlab chiqarish zanjiriga qo‘shilish darajasini ham hisobga olish talab etiladi.

Jahon bankining O‘zbekiston iqtisodiyoti va sanoat rivojlanishiga oid tahliliy materiallari xususiy sektor samaradorligi, investitsiya muhiti va iqtisodiy diversifikatsiya masalalarining ahamiyatini ko‘rsatadi [4]. Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar paxta-to‘qimachilik klasterlarini alohida korxonalar majmui sifatida emas, balki qishloq xo‘jaligi, sanoat, transport, savdo va eksport bilan bog‘langan iqtisodiy tizim sifatida o‘rganish zarurligini asoslaydi. Shu bilan birga, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar tarmoqning umumiy rivojlanish tendensiyalarini ifodalasa-da, alohida klasterlarning rentabelligi yoki mehnat unumdorligini bevosita aniqlash uchun korxona darajasidagi ma’lumotlar talab etiladi.

O‘zbekistonda paxta-to‘qimachilik klasterlari faoliyatini tartibga solish va ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar ham muhim ilmiy-amaliy manba hisoblanadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 16-noyabrdagi PF-14-son Farmoni klasterlar faoliyatini tartibga solish masalalariga bag‘ishlangan [5]. 2023-yil 26-yanvardagi PQ-23-son qarorda esa paxta xomashyosi yetishtiruvchilar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, fermerlar va klasterlar o‘rtasidagi manfaatli munosabatlarni rivojlantirish hamda tarmoq samaradorligini oshirish masalalari ko‘zda tutilgan [6].

2023-yil noyabr oyida paxta-to‘qimachilik klasterlari faoliyati muhokamasida qishloq xo‘jaligi hosildorligini oshirish, chuqur qayta ishlashga investitsiyalarni kengaytirish va eksportni rivojlantirish masalalari alohida ta’kidlangan [7]. Ushbu hujjat va qarorlar tarmoqni rivojlantirishning institutsional yo‘nalishlarini belgilab beradi. Shu bilan birga, normativ-huquqiy talablarning mavjudligi ularning iqtisodiy samarasi avtomatik ravishda yuzaga kelishini anglatmaydi. Buning uchun qarorlarning ishlab chiqarish xarajatlari, hosildorlik, moliyaviy natijalar va eksport ko‘rsatkichlariga ta’sirini alohida o‘lchash zarur.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining ma’lumotlari tarmoq faoliyatini miqdoriy baholash uchun muhim manba hisoblanadi. Agentlikning 2024-yil yanvar–iyun oylariga oid ma’lumotlariga ko‘ra, to‘qimachilik mahsulotlari eksporti 1,5 milliard AQSh dollarini tashkil etgan. Ushbu davrda ip-kalava eksporti 708,6 million dollar, tayyor to‘qimachilik mahsulotlari eksporti 584 million dollar, trikotaj matolar eksporti 144,1 million dollar va gazlamalar eksporti 75,1 million dollar bo‘lgan [8]. Bu ma’lumotlar tarmoq eksportida ip-kalava va tayyor mahsulotlarning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Agentlikning 2024-yil yakunlari bo‘yicha e’lon qilingan ma’lumotlarida to‘qimachilik mahsulotlari eksporti qariyb 2,9 milliard dollar sifatida qayd etilgan [9]. Mazkur ko‘rsatkich tarmoqning tashqi iqtisodiy salohiyatini tavsiflaydi. Biroq eksport

hajmining o‘zi klasterlarning iqtisodiy samaradorligini to‘liq aks ettirmaydi. Eksportning o‘sishi xomashyo va oraliq mahsulotlar hisobiga yoki yuqori qo‘shilgan qiymatli tayyor mahsulotlar hisobiga yuz berishi mumkin. Shu sababli eksport tarkibi va ishlab chiqarish bosqichlari bo‘yicha chuqurroq tahlil o‘tkazish lozim.

Adabiyotlar va rasmiy hujjatlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, klasterlar faoliyatini o‘rganishda uchta asosiy yondashuv mavjud: klasterlarning hududiy va tashkiliy integratsiyasini o‘rganish; global qiymat zanjirlarida tutgan o‘rnini baholash; ishlab chiqarish, moliya va eksport natijalarini statistik ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilish. Ushbu yondashuvlarning har biri muhim bo‘lsa-da, ularni yagona baholash tizimida birlashtirish zarur.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolaning tadqiqot bo‘shlig‘i paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlarining iqtisodiy ahamiyatini ishlab chiqarish hajmi, eksport tarkibi, qo‘shilgan qiymat, mehnat unumdorligi, rentabellik va resurs tejamkorligi bilan o‘zaro bog‘liq holda baholash zaruratida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot ushbu ko‘rsatkichlarni tizimlashtirish va ularni klasterlar faoliyatini kompleks baholashda qo‘llash imkoniyatlarini asoslashga yo‘naltirilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasi paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlarining iqtisodiyotdagi o‘rnini ishlab chiqarishdan tayyor mahsulot realizatsiyasigacha bo‘lgan qiymat yaratish jarayoni asosida baholashga yo‘naltirildi. Bunda klaster faoliyatining samaradorligi faqat xomashyo yetishtirish hajmi bilan emas, balki uni chuqur qayta ishlash, yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish va tashqi bozorlarga yetkazib berish imkoniyatlari bilan bog‘liq holda o‘rganildi.

Tadqiqot doirasida paxta yetishtirish, dastlabki qayta ishlash, tola va ip-kalava ishlab chiqarish, gazlama hamda trikotaj matolar tayyorlash, bo‘yash va pardozlash, tikuvchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish bosqichlari yagona texnologik zanjir sifatida ko‘rib chiqildi. Har bir bosqichning keyingi ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liqligi klasterlarning vertikal integratsiyasi va mahsulot qiymatini oshirish imkoniyatlarini aniqlash nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.

Amaliy tahlilda 2020–2025-yillarda Farg‘ona viloyatidagi klasterlar sanoat ishlab chiqarishi dinamikasi, 2020–2024-yillarda to‘qimachilik va kiyim-kechak ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari hamda 2024-yilda O‘zbekiston to‘qimachilik mahsulotlari eksportining tarkibi o‘rganildi. Statistik ko‘rsatkichlarni o‘zaro taqqoslash orqali ishlab chiqarishdagi o‘zgarishlar, tayyor mahsulotlar ulushining ahamiyati va eksportga yo‘naltirilgan rivojlanish imkoniyatlari yoritildi. Olingan natijalar asosida klasterlarda xomashyoni chuqur qayta ishlashni kengaytirish, ishlab chiqarish bosqichlari o‘rtasidagi uzviylikni mustahkamlash va raqobatbardosh tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni ko‘paytirishga doir xulosalar shakllantirildi.

Tadqiqot tavsifiy-tahlil asosida tashkil etildi. Unda paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlarining iqtisodiy mohiyatini ochib berish, tarmoqning eksport ko‘rsatkichlarini tahlil qilish hamda iqtisodiy samaradorlikni baholash mezonlarini shakllantirishga e’tibor qaratildi. Tadqiqotning axborot bazasini O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli normativ-huquqiy hujjatlari, Statistika

agentligining to‘qimachilik mahsulotlari eksportiga oid ma’lumotlari va klaster nazariyasiga doir ilmiy manbalar tashkil etdi.

Tahlilda quyidagi usullardan foydalanildi:

1. Tizimli tahlil usuli – paxta yetishtirish, xomashyoni qayta ishlash, ip-kalava va mato ishlab chiqarish, tikuvchilik hamda tayyor mahsulotlarni sotish bosqichlari o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarni o‘rganish uchun qo‘llanildi.
2. Qiyosiy tahlil usuli – eksportning turli mahsulot guruhlari bo‘yicha taqsimlanishini hamda xomashyo va tayyor mahsulot ishlab chiqarish o‘rtasidagi iqtisodiy farqlarni baholash uchun qo‘llanildi.
3. Statistik tahlil usuli – rasmiy manbalarda e’lon qilingan eksport ko‘rsatkichlarini tizimlashtirish, mahsulotlar tarkibini aniqlash va nisbiy ko‘rsatkichlarni hisoblash uchun foydalanildi.
4. Iqtisodiy koeffitsiyentlar usuli – klaster faoliyatini ishlab chiqarish, mehnat unumdorligi, rentabellik va resurslardan foydalanish samaradorligi orqali baholash mezonlarini shakllantirishda qo‘llanildi.
5. Umumlashtirish usuli – tahlil natijalariga asoslanib, klasterlar samaradorligini oshirish bo‘yicha amaliy takliflarni ishlab chiqishda foydalanildi.

Tadqiqotda tarmoqning eksport ko‘rsatkichlari bo‘yicha 2024-yil yanvar–iyun davri va 2024-yil yakunlari haqidagi ma’lumotlar alohida ko‘rib chiqildi. Ushbu davrlar turlicha bo‘lgani sababli yarim yillik ko‘rsatkichlar yillik natijalar bilan bevosita tenglashtirilmadi. Shuningdek, to‘qimachilik mahsulotlari eksporti bilan faqat paxta-to‘qimachilik klasterlari eksporti bir xil statistik toifa emasligi hisobga olindi. Shu bois tarmoq bo‘yicha umumiy ko‘rsatkichlar klasterlarning individual natijalari sifatida talqin qilinmadi.

Mazkur ko‘rsatkichlar klaster faoliyatining turli tomonlarini qamrab oladi. Biroq ularning barchasini hisoblash uchun korxonalarning moliyaviy hisobotlari, ishlab chiqarish hajmi, xodimlar soni, eksport tushumi, xomashyo sarfi va energiya iste’moli bo‘yicha batafsil ma’lumotlar zarur. Ushbu maqolada barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha birlamchi korxona ma’lumotlari mavjud bo‘lmaganligi sababli, ular klasterlarni kompleks baholash metodikasi sifatida taklif qilindi; rasmiy eksport statistikasi esa alohida tahlil qilindi.

Tadqiqotning takrorlanuvchanligini ta’minlash uchun hisob-kitoblarda manba, davr, o‘lchov birligi va ko‘rsatkichning mazmuni aniq belgilanishi lozim. Eksport tarkibi bo‘yicha ulushlarni hisoblashda tegishli mahsulot guruhi eksport qiymati jami to‘qimachilik eksporti qiymatiga bo‘linib, 100 foizga ko‘paytiriladi. Turli davrlar yoki turli statistik tasniflardagi ma’lumotlarni birlashtirishdan oldin ularning qamrovi tekshiriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlari faoliyatini iqtisodiy jihatdan baholashda ishlab chiqarish samaradorligi, moliyaviy natijalar va mahsulotning bozor raqobatbardoshligini birgalikda hisobga olish talab etiladi. Shu maqsadda muallif tomonidan ko‘p mezonli baholash yondashuvi taklif etiladi.

Birinchi mezon — ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish.

Klasterda mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

Kq = Qhaq / Qquv × 100%

Bu yerda Kq — ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsiyenti; Qhaq — amalda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi; Qquv — mavjud ishlab chiqarish quvvati.

Ko‘rsatkich klasterning mavjud texnologik va ishlab chiqarish imkoniyatlaridan foydalanish darajasini ifodalaydi. Uni hisoblashda ishlab chiqarish quvvati va amaldagi mahsulot hajmi bir xil mahsulot turi hamda bir xil davrga tegishli bo‘lishi kerak.

Ikkinchi mezon — mehnat unumdorligi.

MU = Q / X

Bu yerda MU — mehnat unumdorligi; Q — ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati; X — xodimlarning o‘rtacha soni.

Mehnat unumdorligi klasterda bir nafar xodimga to‘g‘ri keladigan mahsulot qiymatini ko‘rsatadi. Ushbu ko‘rsatkichni yillar bo‘yicha taqqoslashda narxlar o‘zgarishi ta’sirini ham hisobga olish maqsadga muvofiq.

Uchinchi mezon — mahsulot rentabelligi.

R = F / T × 100%

Bu yerda R — rentabellik; F — mahsulotni sotishdan olingan foyda; T — tegishli mahsulotni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari.

Rentabellik ishlab chiqarish xarajatlarining moliyaviy natija bilan qoplanish darajasini ifodalaydi. Mazkur ko‘rsatkichni ishlab chiqarish hajmi bilan birgalikda o‘rganish klasterning iqtisodiy samaradorligi to‘g‘risida to‘liqroq xulosa chiqarishga yordam beradi.

To‘rtinchi mezon — eksportga yo‘naltirilganlik.

EU = E / S × 100%

Bu yerda EU — eksportga yo‘naltirilganlik ko‘rsatkichi; E — klaster mahsulotlari eksporti qiymati; S — mahsulotlarni sotishdan olingan jami tushum.

Eksport ulushining yuqoriligi klasterning tashqi bozorlarga yo‘naltirilganligini ko‘rsatadi. Biroq mazkur ko‘rsatkichni baholashda eksport geografiyasi, mahsulot tarkibi va bozorlar diversifikatsiyasini ham e’tiborga olish zarur.

Beshinchi mezon — chuqur qayta ishlash darajasi.

ChQ = Qchuqur / Qjami × 100%

Bu yerda ChQ — chuqur qayta ishlash darajasi; Qchuqur — belgilangan mezon bo‘yicha chuqur qayta ishlangan mahsulot hajmi yoki qiymati; Qjami — jami tegishli mahsulot hajmi yoki qiymati.

Ushbu ko‘rsatkich klasterning xomashyo yetishtirish va dastlabki qayta ishlashdan yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqarishga o‘tish darajasini baholash imkonini beradi. Hisoblashda surat va maxraj bir xil o‘lchov birligida ifodalanishi shart.

Oltinchi mezon — resurslardan foydalanish samaradorligi.

SS = Rs / Q

Bu yerda SS — mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan resurs sarfi; Rs — sarflangan suv yoki energiya miqdori; Q — ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi.

Mahsulot birligiga sarflanadigan resurs miqdorining kamayishi, boshqa shartlar o‘zgarmagan holatda, resurslardan foydalanish samaradorligi oshayotganini ko‘rsatishi mumkin. Ushbu ko‘rsatkichni hisoblashda mahsulot turi, sifati va o‘lchov birligining taqqoslanuvchanligi ta’minlanishi kerak.

Yuqoridagi ko‘rsatkichlar turli o‘lchov birliklarida ifodalangani sababli ularni bevosita qo‘shish yoki o‘zaro taqqoslash mumkin emas. Shu bois kompleks baholashning keyingi bosqichida ko‘rsatkichlarni normallashtirish taklif etiladi.

Ijobiy yo‘nalishdagi ko‘rsatkichlar uchun:

$Zij = (Xij − Xmin) / (Xmax − Xmin)$

Salbiy yo‘nalishdagi ko‘rsatkichlar, masalan, mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan suv yoki energiya sarfi uchun:

$Zij = (Xmax − Xij) / (Xmax − Xmin)$

Bu yerda Xij — i-klasterning j-ko‘rsatkich bo‘yicha qiymati; Xmin va Xmax — taqqoslanayotgan klasterlar yoki davrlar doirasidagi eng kichik va eng katta qiymatlar; Zij — normallashtirilgan ko‘rsatkich.

Shundan so‘ng kompleks samaradorlik indeksini quyidagicha aniqlash mumkin:

$KIi = \Sigma(wj \times Zij)$

Bu yerda KIi — i-klasterning kompleks samaradorlik indeksi; wj — j-ko‘rsatkichning vazn koeffitsiyenti; Zij — normallashtirilgan qiymat. Vazn koeffitsiyentlari yig‘indisi 1 ga teng bo‘lishi lozim.

Vaznlarni belgilashda ekspert baholash yoki asoslangan statistik usullardan foydalanish mumkin. Agar teng vaznlar qo‘llansa, bu tanlov metodologik jihatdan izohlanishi kerak. Barcha taqqoslanayotgan klasterlar uchun bir xil ko‘rsatkichlar to‘plami, hisoblash qoidalari va vaznlar ishlatilishi ta’minlanishi zarur.

Mazkur integral indeks klasterlarni o‘zaro taqqoslash, faoliyat samaradorligidagi farqlarni aniqlash va rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash uchun xizmat qiladi. Shu bilan birga, indeks alohida ko‘rsatkichlarning o‘rnini bosmaydi: yakuniy xulosalarda ishlab chiqarish sharoitlari, korxonalar ixtisoslashuvi va alohida mezonlar dinamikasi ham hisobga olinishi lozim.

Paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlarining iqtisodiyotdagi o‘rnini baholashda tarmoqning tashqi savdo natijalari, mahsulot tarkibi, ishlab chiqarish zanjirining rivojlanishi va iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini birgalikda o‘rganish zarur. O‘zbekistonning to‘qimachilik sanoati bo‘yicha rasmiy statistik ma’lumotlari tarmoqning eksport salohiyatini miqdoriy jihatdan baholash imkonini beradi.

2024-yil yakunlari bo‘yicha O‘zbekistonda to‘qimachilik mahsulotlari eksporti qariyb 2,9 milliard AQSh dollarini tashkil etib, jami eksport hajmining 10,6 foiziga teng bo‘lgan [9]. Mazkur natija to‘qimachilik sanoatining mamlakat tashqi savdosidagi salmoqli o‘rnini ifodalaydi.

1-jadval.

O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati eksportining 2024-yildagi asosiy ko‘rsatkichlari

Mahsulot turi	Eksport hajmi, mln AQSh dollari
Ip-kalava	1 237,3
Tayyor to‘qimachilik mahsulotlari	1 124,5
Trikotaj matolar	292,1

Gazlamalar	145,9
Paypoq mahsulotlari	42,6
Jami, rasmiy yaxlitlangan ko‘rsatkich	**2 900,0**

Jadvalda keltirilgan mahsulot guruhlari eksport tarkibining asosiy yo‘nalishlarini aks ettiradi. Ip-kalava va tayyor to‘qimachilik mahsulotlari eksportning eng katta qismini tashkil etadi. Shu bilan birga, trikotaj matolar, gazlamalar va paypoq mahsulotlarining eksport qilinishi tarmoqda turli darajadagi qayta ishlash bosqichlari shakllanganligini ko‘rsatadi.

Mahsulotlar tarkibidagi farqlar klasterlar faoliyatini baholashda muhim ahamiyatga ega. Ip-kalava ishlab chiqarish yigiruv bosqichini, tayyor to‘qimachilik mahsulotlari esa mahsulot turiga qarab tikuvchilik, pardozlash va boshqa yakuniy ishlab chiqarish jarayonlarini qamrab olishi mumkin. Shu sababli mazkur guruhlarning eksport hajmini taqqoslash bilan bir qatorda, ularning tannarxi, qo‘shilgan qiymati va ishlab chiqarishda band bo‘lgan mehnat resurslarini ham hisobga olish lozim.

2024-yilning birinchi yarmidagi eksport natijalari ham tarmoqning tashqi savdodagi o‘rnini tavsiflaydi.

2-jadval.

2024-yil yanvar–iyun oylarida to‘qimachilik mahsulotlari eksporti

Ko‘rsatkich	Qiymat
To‘qimachilik mahsulotlari eksporti	1,5 mlrd AQSh dollari
Jami eksportdagi ulushi	11,8%
Ip-kalava eksporti	708,6 mln AQSh dollari
Tayyor to‘qimachilik mahsulotlari eksporti	584,0 mln AQSh dollari
Trikotaj matolar eksporti	144,1 mln AQSh dollari
Gazlamalar eksporti	75,1 mln AQSh dollari
Paypoq mahsulotlari eksporti	20,5 mln AQSh dollari
Eksport amalga oshirilgan mamlakatlar	55 ta

2024-yilning birinchi yarmida to‘qimachilik mahsulotlari eksportining 1,5 milliard dollarga yetishi va 55 ta mamlakatga mahsulot yetkazib berilishi tarmoqning xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatlarini ko‘rsatadi [8]. Biroq eksport geografiyasining kengligi bilan bir qatorda, mahsulot sifati, yetkazib berish muddatlari, sertifikatlash talablari va buyurtmalarni bajarish xarajatlari ham raqobatbardoshlikning muhim omillari hisoblanadi.

Ikki davr bo‘yicha e’lon qilingan ma’lumotlarni tahlil qilishda statistik qamrov va hisoblash usuliga e’tibor qaratish zarur. Yarim yillik eksport ko‘rsatkichi mavsumiy o‘zgarishlar ta’sirida bo‘lishi mumkin. Shu sababli uni oddiy ravishda ikki baravarga ko‘paytirish orqali yillik natijani aniqlash ishonchli usul hisoblanmaydi.

Klasterlar iqtisodiy samaradorligini baholashda eksport hajmidan tashqari, ishlab chiqarish zanjirining chuqurligi ham alohida o‘rin tutadi. Paxta xomashyosini yetishtirishdan tayyor kiyim-kechak ishlab chiqarishgacha bo‘lgan bosqichlar quyidagicha tizimlashtirilishi mumkin:

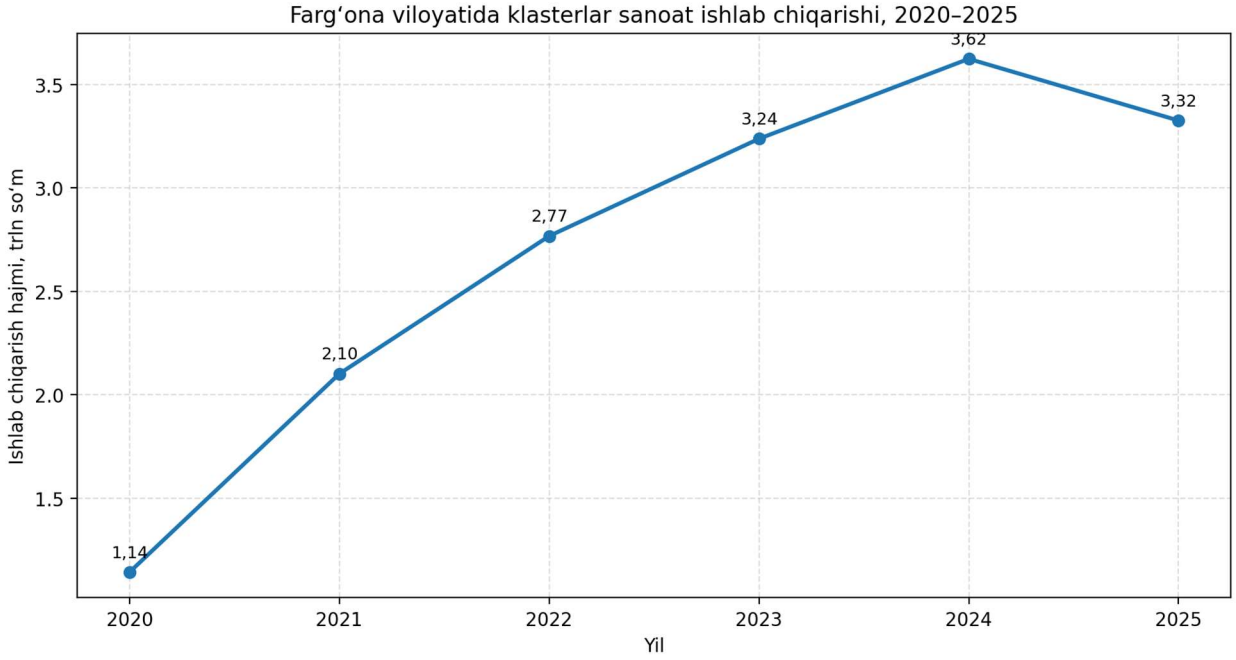

1-rasm. Paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlarida qiymat yaratish zanjiri

Mazkur zanjirning har bir bosqichi mahsulot qiymatiga, xarajatlarga va bandlikka ta’sir ko‘rsatadi. Biroq barcha bosqichlarning bitta korxona tarkibida bo‘lishi majburiy emas. Ayrim jarayonlar ixtisoslashgan mustaqil korxonalar tomonidan bajarilishi ham mumkin. Bunday sharoitda klaster samaradorligi korxonalar o‘rtasidagi shartnomaviy aloqalar, yetkazib berish muddatlari, sifat nazorati va xarajatlarni boshqarish tizimiga bog‘liq bo‘ladi.

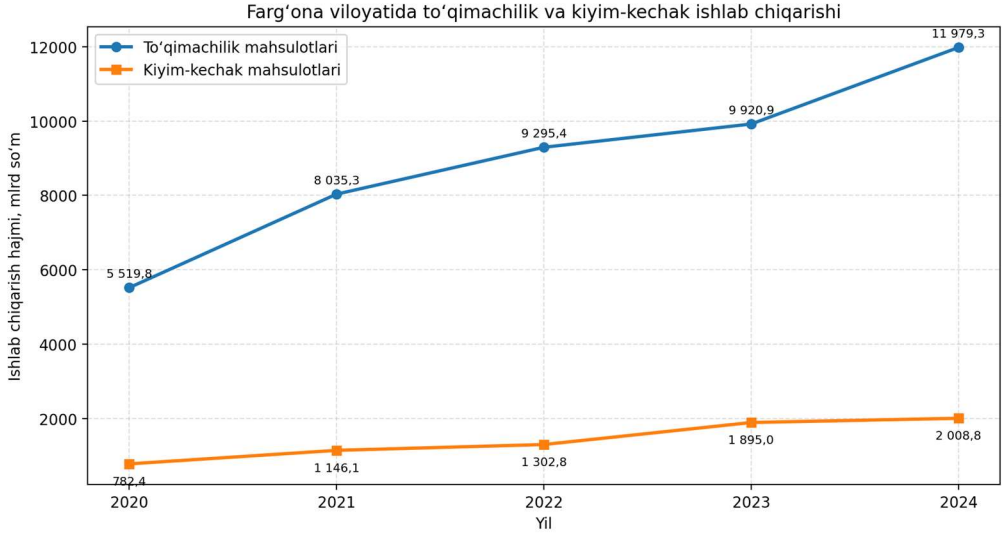
Klasterlar faoliyatining asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlarini tizimlashtirish natijasida ularni quyidagi yo‘nalishlarda baholash maqsadga muvofiq.

Bosqichli mexanizmda har bir yo‘nalish klaster boshqaruvining alohida funksiyasini emas, balki yagona natijaga xizmat qiluvchi uzviy jarayonni ifodalaydi. Masalan, qayta ishlash chuqurligini oshirish xalqaro standartlar va brendlash bilan bog‘lanmasa, tayyor mahsulot eksportidan kutilgan daromad to‘liq shakllanmaydi. Xuddi shuningdek, raqamlashtirish faqat hisobot topshirish vositasi bo‘lib qolmasdan, resurs tejamkorligi, shartnoma intizomi va eksport buyurtmalarini boshqarish tizimi sifatida ishlashi kerak.

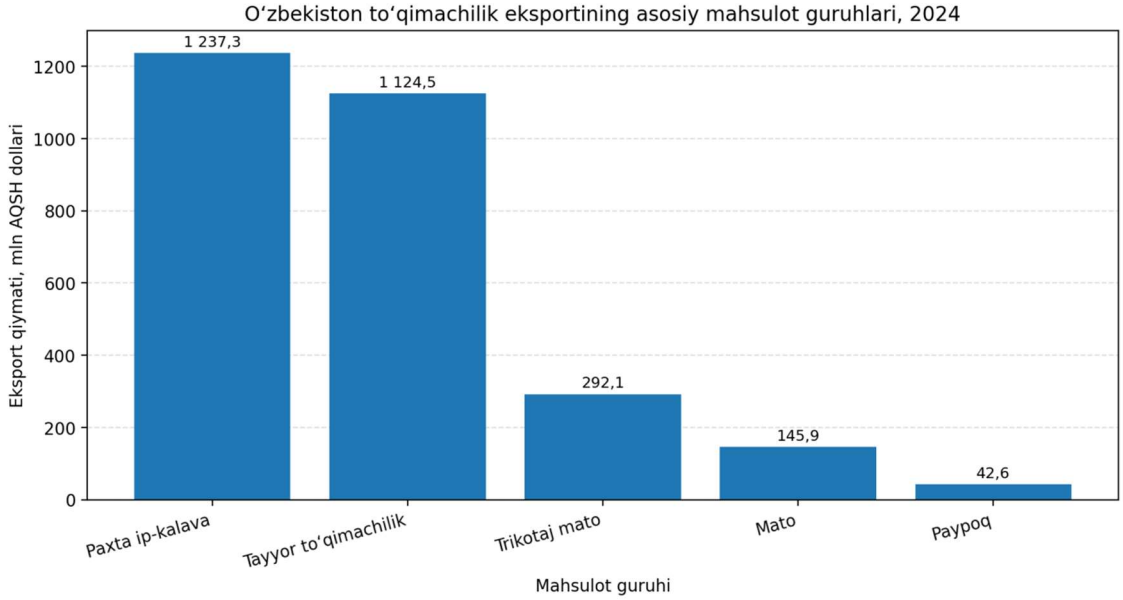
1-rasm. Farg‘ona viloyatida klasterlar sanoat ishlab chiqarishi dinamikasi, 2020–2025-yillar

Rasm ma’lumotlariga ko‘ra, klasterlar sanoat ishlab chiqarishi joriy narxlarda 2020-yildagi qariyb 1,14 trln so‘mdan 2024-yilda 3,62 trln so‘mgacha o‘sgan, 2025-yilda esa 3,32 trln so‘mga tushgan. 2020–2025-yillardagi nominal o‘sish taxminan 2,9 baravarni tashkil etadi. 2025-yildagi pasayishning sabablarini alohida tekshirish lozim; narxlar ta’siri ajratilmagani sababli bu dinamika real ishlab chiqarish hajmi o‘zgarishiga tenglashtirilmasligi kerak. Eslatma: ushbu qator klasterlar bo‘yicha umumiy ko‘rsatkichni ifodalaydi va faqat paxta-to‘qimachilik klasterlari bilan cheklanmaydi.

2-rasm. Farg‘ona viloyatida to‘qimachilik va kiyim-kechak ishlab chiqarishi, 2020–2024-yillar

Rasmda to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishi 2020-yildagi 5 519,8 mlrd so‘mdan 2024-yilda 11 979,3 mlrd so‘mga, kiyim-kechak ishlab chiqarishi esa 782,4 mlrd so‘mdan 2 008,8 mlrd so‘mga oshgani aks etadi. Bu nominal ko‘rsatkichlar to‘qimachilik bazasi kengayganini ko‘rsatadi.

3-rasm. O‘zbekiston to‘qimachilik eksportining asosiy mahsulot guruhlari, 2024-yil

2024-yil uchun keltirilgan beshta mahsulot guruhi qiymati jami 2842,4 mln AQSH dollarini tashkil qiladi: paxta ip-kalava — 1237,3 mln dollar, tayyor to‘qimachilik mahsulotlari — 1124,5 mln dollar, trikotaj mato — 292,1 mln dollar, mato — 145,9 mln dollar va paypoq — 42,6 mln dollar. Ushbu besh guruh yig‘indisi doirasida ip-kalavaning ulushi 43,5 foiz, tayyor to‘qimachilik mahsulotlarining ulushi 39,6 foizga teng. Bu ulushlar faqat sanab o‘tilgan guruhlar yig‘indisiga nisbatan hisoblangan; ularni umumiy eksportning rasmiy tarkibi deb talqin qilmaslik lozim. Taxminan 2,9 mlrd dollarlik umumiy ko‘rsatkich bilan 2842,4 mln dollarlik yig‘indi orasidagi farq boshqa guruhlar yoki yaxlitlash bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

3-jadval.

Paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlarini baholashning asosiy ko‘rsatkichlari

Baholash yo‘nalishi	Asosiy ko‘rsatkichlar	Iqtisodiy mazmuni
Ishlab chiqarish	Mahsulot hajmi, quvvatlardan foydalanish darajasi	Ishlab chiqarish imkoniyatlaridan foydalanishni ko‘rsatadi
Mehnat samaradorligi	Bir xodimga to‘g‘ri keladigan mahsulot yoki qo‘shilgan qiymat	Mehnat resurslaridan foydalanish natijasini ifodalaydi
Moliyaviy natijalar	Tushum, tannarx, operatsion foyda, rentabellik	Korxonaning daromadliligi va xarajatlarni boshqarishini baholaydi
Tashqi iqtisodiy faoliyat	Eksport hajmi, eksport ulushi, bozorlar soni	Xalqaro bozorlardagi faoliyatni tavsiflaydi
Qayta ishlash darajasi	Tayyor mahsulot ulushi, qo‘shilgan qiymat	Xomashyoni chuqur qayta ishlash natijasini ifodalaydi
Investitsiyalar	Asosiy kapitalga investitsiyalar, investitsiya qaytimi	Texnologik yangilanish va kapitaldan foydalanishni baholaydi
Resurs tejamkorligi	Bir birlik mahsulotga suv, elektr energiyasi va xomashyo sarfi	Ishlab chiqarishning resurs samaradorligini ko‘rsatadi
Ijtimoiy natijalar	Bandlik, ish haqi, yangi ish o‘rinlari	Hududiy iqtisodiyot va aholi daromadlariga ta’sirni aks ettiradi

Jadvaldagi ko‘rsatkichlar klasterlar faoliyatining ishlab chiqarish, moliyaviy, tashqi iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy tomonlarini birlashtiradi. Ularning birgalikda qo‘llanishi klaster faoliyatini faqat ishlab chiqarish hajmi yoki tushum asosida baholash bilan cheklanib qolmaslik imkonini beradi.

Masalan, ishlab chiqarish hajmi ortgan taqdirda ham, agar tannarx undan tezroq o‘ssa, rentabellik pasayishi mumkin. Xuddi shuningdek, eksport hajmining ko‘payishi har doim ham foydaning mutanosib oshishini anglatmaydi, chunki logistika, energiya, moliyalashtirish va sertifikatlash xarajatlari ham yakuniy moliyaviy natijaga ta’sir qiladi. Shu sababli iqtisodiy ko‘rsatkichlar o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilinishi kerak.

Klasterlarning hududiy iqtisodiyotga ta’siri ham alohida ahamiyatga ega. Paxta yetishtirish va qayta ishlash korxonalari faoliyati fermer xo‘jaliklari, transport tashkilotlari, ta’mirlash xizmatlari, qadoqlash korxonalari va boshqa kichik biznes subyektlariga talabni shakllantiradi. Tikuvchilik korxonalari esa mahalliy mehnat resurslarini ishlab chiqarishga jalb etish va tayyor mahsulotlar assortimentini kengaytirish imkonini beradi. Ushbu ta’sirni miqdoriy baholash uchun hududlar kesimida bandlik, ish haqi, mahalliy xaridlar, korxonalar soni va qo‘shilgan qiymat

bo‘yicha ma’lumotlar talab etiladi.

Shunday qilib, rasmiy eksport ma’lumotlari to‘qimachilik sanoatining tashqi savdodagi salohiyatini ko‘rsatsa, klasterlarning ichki iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun korxona va hudud darajasidagi qo‘shimcha statistik ko‘rsatkichlar zarur.

MUHOKAMA

Tahlil natijalari paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlarining iqtisodiyotdagi o‘rnini bir nechta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlar orqali izohlash mumkinligini ko‘rsatadi. Birinchidan, klasterlar qishloq xo‘jaligi xomashyosi bilan sanoat ishlab chiqarishi o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlaydi. Ikkinchidan, ular mahsulotlarni qayta ishlash bosqichlarini muvofiqlashtirish orqali qiymat zanjirining rivojlanishiga xizmat qilishi mumkin. Uchinchidan, ishlab chiqarish va eksport faoliyatining kengayishi hududlarda bandlik va xizmatlarga talabni oshirish imkoniyatini yaratadi.

Ushbu xulosalar Porterning klaster nazariyasidagi ixtisoslashuv, o‘zaro bog‘liqlik va raqobat ustunliklari haqidagi qarashlari bilan mos keladi [2]. Shu bilan birga, mazkur nazariy yondashuv klaster mavjudligining o‘zi iqtisodiy samaradorlikni kafolatlamasligini hisobga olishni talab etadi. Natijalar ishlab chiqarish ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatlarning sifati, texnologik rivojlanish va boshqaruv qarorlariga bog‘liq.

Global qiymat zanjirlari bo‘yicha yondashuv ham to‘qimachilik mahsulotlarining eksport tarkibini o‘rganish zarurligini asoslaydi [3]. Xomashyo, ip-kalava, gazlama va tayyor mahsulotlarning xalqaro bozordagi qiymati bir xil emas. Biroq mahsulotning qayta ishlash darajasi yuqori bo‘lishi har doim yuqori rentabellikni anglatmaydi: yakuniy mahsulot ishlab chiqarish qo‘shimcha uskunalar, malakali ishchi kuchi, dizayn, marketing, logistika va sifat nazorati xarajatlarini talab etadi. Shu sababli ishlab chiqarishning chuqurlashuvi bilan birga xarajatlar va sotuv samaradorligi ham baholanishi kerak.

O‘zbekistonning 2024-yilgi to‘qimachilik eksporti tarkibida ip-kalava va tayyor to‘qimachilik mahsulotlarining salmoqli o‘ringa egaligi tarmoqda turli ishlab chiqarish bosqichlari faoliyat yuritayotganini ko‘rsatadi [8; 9]. Biroq ushbu ma’lumotlar asosida barcha klasterlar bir xil darajada rivojlangan yoki tayyor mahsulot ulushi barcha hududlarda yuqori, degan xulosaga kelib bo‘lmaydi. Bunday baholash uchun alohida klasterlar va hududlar kesimidagi ishlab chiqarish hamda eksport ma’lumotlari zarur.

Klasterlar faoliyatini tashkil etish va tartibga solish bo‘yicha 2023-yilda belgilangan vazifalarda fermerlar va klasterlar o‘rtasidagi shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish, elektron savdo mexanizmlaridan foydalanish hamda samaradorlik ko‘rsatkichlari asosida baholash masalalari ko‘zda tutilgan [1]. Ushbu yo‘nalishlar iqtisodiy munosabatlarning shaffofligini kuchaytirish uchun muhim. Shu bilan birga, amaliy samarani aniqlash uchun shartnomalar bajarilishi, xarid narxlari, hisob-kitoblarning o‘z vaqtida amalga oshirilishi va moliyaviy majburiyatlar bajarilishi bo‘yicha ko‘rsatkichlar tahlil qilinishi lozim.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, klasterlar samaradorligini oshirishda

quyidagi yo‘nalishlar muhim deb hisoblanadi.

Birinchi yo‘nalish — xomashyoni chuqur qayta ishlash va tayyor mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirish. Bunda yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish bilan bir qatorda mavjud uskunalardan foydalanish darajasini oshirish, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish va mahsulot sifatini xalqaro talablar bilan muvofiqlashtirish zarur.

Ikkinchi yo‘nalish — ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish. Suv, elektr energiyasi, xomashyo va logistika xarajatlarini mahsulot birligi hisobida o‘lchash korxonalarga samarasiz sarflarni aniqlash imkonini beradi. Resurs sarfini kamaytirish nafaqat iqtisodiy natijalarni yaxshilash, balki ekologik barqarorlikni ta’minlash uchun ham muhimdir.

Uchinchi yo‘nalish — moliyaviy samaradorlikni muntazam baholash. Klasterlar ishlab chiqarish hajmi va tushum bilan bir qatorda operatsion foyda, sof foyda, qarzdorlik, aylanma mablag‘lar va investitsiyalar qaytimi bo‘yicha ham tahlil qilinishi kerak. Bu yondashuv iqtisodiy o‘sish bilan moliyaviy barqarorlik o‘rtasidagi muvozanatni aniqlashga yordam beradi.

To‘rtinchi yo‘nalish — tikuvchilik korxonalari va kichik biznesning qiymat zanjiridagi ishtirokini kengaytirish. Yirik klasterlar bilan kichik ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi barqaror shartnomaviy aloqalar, sifat standartlari va buyurtmalar tizimi mahalliy ishlab chiqaruvchilarning imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Buning natijasi yangi ish o‘rinlari, mahalliy xaridlar va hududiy iqtisodiy faollik orqali namoyon bo‘lishi mumkin.

Beshinchi yo‘nalish — eksport bozorlarini diversifikatsiya qilish. Xalqaro bozorlar talablarini o‘rganish, mahsulot assortimentini kengaytirish, elektron savdo kanallaridan foydalanish va xalqaro sifat sertifikatlarini joriy etish tashqi talabdagi o‘zgarishlarga moslashish imkoniyatini oshiradi.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, maqolada keltirilgan rasmiy eksport ma’lumotlari butun to‘qimachilik tarmog‘ini qamrab oladi va faqat paxta-to‘qimachilik hamda tikuvchilik klasterlariga tegishli ko‘rsatkichlar sifatida talqin qilinmaydi. Ikkinchidan, barcha klasterlar bo‘yicha moliyaviy hisobotlar, mehnat unumdorligi va resurs sarfi haqidagi birlamchi ma’lumotlar mavjud bo‘lmagani sababli, ularning individual rentabelligi yoki samaradorligi bo‘yicha miqdoriy xulosa chiqarilmadi. Uchinchidan, eksport ko‘rsatkichlari klaster modelining iqtisodiy o‘sishga sababiy ta’sirini alohida aniqlash uchun yetarli emas. Kelgusida korxonalar va hududlar kesimidagi panel ma’lumotlar asosida ekonometrik tahlil o‘tkazish ushbu cheklovlarni kamaytirishi mumkin.

XULOSA

Paxta-to‘qimachilik va tikuvchilik klasterlari O‘zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi va sanoat o‘rtasidagi integratsiyani rivojlantirish, xomashyoni qayta ishlash, tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va eksport salohiyatini kengaytirish uchun muhim tashkiliy-iqtisodiy tizim hisoblanadi. Ularning iqtisodiy ahamiyati ishlab chiqarish hajmi bilan cheklanmay, bandlik, investitsiyalar, hududiy kooperatsiya va qo‘shilgan qiymat yaratish imkoniyatlarida ham namoyon bo‘ladi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, O‘zbekistonda 2024-yil yakunlari bo‘yicha to‘qimachilik mahsulotlari eksporti qariyb 2,9 milliard AQSh dollarini tashkil etgan. Eksport tarkibida ip-kalava va tayyor to‘qimachilik mahsulotlari asosiy o‘rinlarni egallagan. Ushbu natijalar tarmoqning tashqi savdodagi ahamiyatini tasdiqlaydi, biroq alohida klasterlarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun yetarli emas.

Tadqiqotning asosiy amaliy xulosasi shundan iboratki, klasterlar faoliyatini baholashda ishlab chiqarish hajmi, mehnat unumdorligi, rentabellik, eksport ulushi, qo‘shilgan qiymat, investitsiyalar samaradorligi va resurslardan foydalanish ko‘rsatkichlarini birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv klasterlarning iqtisodiy natijalarini chuqurroq baholash va boshqaruv qarorlarini asoslash imkonini beradi.

Amaliy jihatdan, xomashyoni chuqur qayta ishlashni rivojlantirish, tayyor mahsulotlar assortimentini kengaytirish, suv va energiya sarfini kamaytirish, fermerlar bilan shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish hamda kichik tikuvchilik korxonalarining qiymat zanjiridagi ishtirokini kuchaytirish tavsiya etiladi. Shu bilan birga, klasterlar samaradorligini muntazam monitoring qilish uchun yagona ko‘rsatkichlar tizimini shakllantirish zarur.

Kelgusidagi tadqiqotlarda Farg‘ona vodiysi yoki alohida viloyatlar misolida klasterlar faoliyatini korxona darajasidagi ma’lumotlar asosida o‘rganish, ularning moliyaviy natijalarini qiyoslash va ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillarni ekonometrik usullar orqali baholash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. Qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari belgilandi. 2023 y., 12 dekabr
2. Porter M. E. *On Competition*. Updated and Expanded Edition. Boston: Harvard Business School Publishing, 2008.
3. World Bank. *World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains*. Washington, DC: World Bank, 2020.
4. World Bank. Uzbekistan: Country and economic development materials.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-14-son “Paxta-to‘qimachilik klasterlari faoliyatini tartibga solish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. 2021 y., 16 noyabr
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-23-son “Paxta xomashyosi yetishtiruvchilar faoliyatini yanada qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. 2023 y., 26 yanvar.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-dekabrdagi PF-205-son Farmoni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Sanoat ishlab chiqarishi va tashqi savdo bo‘yicha rasmiy statistik ma’lumotlar.
9. Porter M. E. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990.
10. Gereffi G., Humphrey J., Sturgeon T. The Governance of Global Value Chains. Review of International Political Economy. 2005. Vol. 12, No. 1. P. 78–104.

11. Kaplinsky R., Morris M. A Handbook for Value Chain Research. Ottawa: International Development Research Centre, 2001.
12. Gereffi G. Global Value Chains in a Post-Washington Consensus World. Review of International Political Economy. 2014. Vol. 21, No. 1. P. 9–37.
13. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO). Industrial Development Report 2024: Turning Challenges into Sustainable Solutions. Vienna: UNIDO, 2024.
14. International Trade Centre (ITC). Trade Map: International Trade Statistics.
15. OECD. OECD Due Diligence Guidance for Responsible Supply Chains in the Garment and Footwear Sector. Paris: OECD Publishing, 2018